

ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆ ՏԻԳՐԱՆ

ԲԶՆԻԻ ԱՄՐՈՑԻՑ XII ԴԱՐԻ ՆՈՐԱՀԱՅՏ ՊԱՐՍԿԵՐԵՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

*Նվիրում եմ Հայկ Հակոբյանի
լուսավոր հիշատակին*

Քանայի բառեր¹ Բջնի, պարսկերեն, արձանագրություն, Ներքին Թալին/Դաշտադեմ, Հայկ Հակոբյան, իսֆահսալար, Մուհամմադ Թուսի, Հայաստան, Իրան, 1175-1183:

2007 թվականին ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի արշավախումբը՝ հնագետ Հայկ Հակոբյանի մասնակցությամբ, Բջնիի ամրոցի պեղումների ժամանակ հայտնաբերել էր արաբատառ վիմագիր մի արձանագրություն:

Հ. Հակոբյանի հաղորդմամբ արձանագրությունը պարունակող քարը գտնվել էր ամրոցի մաքրման աշխատանքների ընթացքում՝ միջնաբերդի պեղումների ժամանակ¹: Արձանագրություն պարունակող քարը այժմ խնամքով պահպանվում է Բջնիի բնակիչներից մեկի տանը: Այն ձևով գրեթե քառակուսի մի քար է: Խոնավության պայմաններում կրակալվման հետևանքով քարի մակերեսը և արձանագրությունը սպիտակել են, սակայն տեղ-տեղ երևացող դարչնագույն բացվածքները հուշում են, որ այն տուֆ է: Քարն ունի հետևյալ չափերը՝ 56 սմ (բարձրություն) 45 սմ (լայնություն), և 16 սմ (խորություն):

¹ Հայկ Պիոնի Հակոբյանի անժամանակ մահվան պատճառով հնարավոր չեղավ պարզել արձանագրության հայտնաբերման մանրամասները, իսկ պեղումների մասին հոդվածը դեռևս տպագրության ընթացքում է:

Արձանագրության ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ այն եղել է ավելի ընդարձակ արաբատառ արձանագրության մաս: Ավա՛ղ, արձանագրության թե՛ վերին, թե՛ ստորին և թե՛ աջ և ձախ հատվածները կորել են:

Արձանագրությունը քանդակված է ռելիեֆային մեծ տառերով, գրատեսակը՝ նասխ, բաղկացած է 5 տողից.

- 1) ...[كم] ?
- 2) ... [اسفه] سلاّر محمد طوسي ...
- 3) ... (?) ... ندرى اسلا [م] ...
- 4) ... خدا بر همه ر [حمت كند] ...
- 5) ... عيين و خمس ما [ئه] ...

Թարգմանությունը հայերեն.

- 1) . . . [քմ]...?
- 2) ...իսֆահ[սալար] Մուհամմադ Թուսի
- 3) [...]? իսլամի. . .
- 4) ...Աստվածն օրհնի բոլորին
- 5) ... [տարի] հինգ հարյուր և . . . ասուն²

Արձանագրության առաջին տողը վնասված է վերին մասում և անընթեռնելի է: Միայն նշմարվում է բառավերջի «հա»-յի կամ «յա» և «քա» «միմ» տառակապակցությունը, ընդ որում «միմը» դեռևս շարունակվում է բացակայող հատվածում:

² Արձանագրության վերաբերյալ խորհրդակցել ենք բրիտանացի արևելագետ Մանիթեհ Բայանի-Վուլպերտի հետ: Շնորհակալություն ենք հայտնում նաև Հուսիկ Մելքոնյանին, Իգիթ Ղարիբյանին և Արտակ Գնունուն՝ արձանագրության հայտնաբերման հետ կապված տեղեկություններ տրամադրելու համար:

Կարևոր է 2-րդ տողի *իսֆահսալար* կամ պարսկերեն արտասանությամբ *էսֆահսալար* տիտղոսի հաղորդումը, ինչպես նաև անձի անվան՝ Մուհամմադի (Մուհամմադի) և նրա *նիսբայի*³ անձի որտեղից լինելու, կոնկրետ այս դեպքում՝ Իրանի Թուս քաղաքից ծագելու հանգամանքի հաղորդումը:

Իսֆահսալար/իսփահսալար տիտղոսը, որը տարածված է եղել իրանական քաղաքական-ռազմական և մշակութային ազդեցություն կրող հարստությունների շրջանում, սովորաբար տրվել է զորքի հրամանատարներին³: Այս տիտղոսը գործածվել է X դարի վերջերից, հատկապես իրանական հարստությունների աշխուժացման դարաշրջանում, այն կրել են նաև սելջուկյան բազմաթիվ ամիրաներ: Իսֆահ-

³ **Bosworth C.E., Digby S.**, Ispahsālār, Sipahsālār. The Encyclopedia of Islam, New Edition, Volume IV: Iran–Kha. Leiden and New York: BRILL, 1997, pp. 208–210.

սալարի հետ մեկտեղ օգտագործվել են նաև հաջիբ ալ-հուջջաբ (حاجب الحجاب), հաջիբ ալ-քաբիր (حاجب الكبير) կամ սահիբ ալ-ջայշ (صاحب الجيش) տիտղոսները⁴: Նույն տիտղոսը՝ սպասալար կամ ամիրսպասալար տարբերակով, տարածված է եղել նաև Օրբեյանների և Չաքարյանների շրջանում: Այսպես, օրինակ, Օրբեյաններն էին «սպասալար ամենայն զօրացն և հրամանատար ամենայն աշխարհին Վրաց» մինչև XII դարի վերջը⁵:

Արձանագրության չորրորդ տողից է միայն պարզ դառնում, որ այն գրված է պարսկերենով, քանի որ բոլոր տողերը կարող են թե՛ արաբերեն և թե՛ պարսկերեն լինել, իսկ չորրորդը, որում հաղորդվում է տարեթիվը, ինչպես բոլոր մուսուլմանական արձանագրություններում, սովորաբար արաբերենով է:

Արձանագրության վերջին՝ հինգերորդ տողը տեղեկություն է տալիս դրա տարեթվի վերաբերյալ: Քանի որ աջից եկող առաջին և կամ առաջին և երկրորդ թվականները բացակայում են. դրանք մնացել են ձախ կողմի կտորված հատվածում, և այն պատճառով, որ արաբերենում տասնավորը հարյուրականի առջև է դրվում, արձանագրության թվագրումը կարող ենք տալ միայն մոտավոր:

Արձանագրությունը որոշակի պատկանում է հիջրայի տոմարի հինգ հարյուրերորդ՝ համապատասխանաբար Գրիգորյան օրացույցի՝ XII դարին: Ինչ վերաբերում է տասնամյակին, ապա տեսականորեն այն կարող է թվագրվել XII դարի քառասունականներով, յոթանասունականներով և կամ իննսունականներով: Բանն այն է, որ պահպանված

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Գրիգորյան Գ.Մ., Մյունիքը Օրբեյանների օրոք (XIII-XV դարեր), Երևան, 1981, էջ 17: Տե՛ս նաև Ստեփանոսի Մինեաց եպիսկոպոսի Պատմութիւն տանն Սիսականիս ի լոյս ընծայեաց Մկրտիչ Էմին, Մոսկվա, 1861, էջ 277:

عین... վերջավորությունը կարող է պատկանել միայն քառասուն արבעین յոթանասուն ասבעین կամ իննսուն ասبعین թվականների: Քառասունի դեպքում արձանագրությունը կարելի է թվագրել մոտավորապես 1146 – 1154, յոթանասունի դեպքում՝ 1175-1183, իսկ իննսունականների դեպքում՝ 1194-1203 թվականներով: Սակայն, եթե քանդակված լիներ քառասուն արبعین , ապա عین...-ից աջ վերևում պետք է մնար «այլֆի» վերին հատվածը, որը չկա: Մեր կարծիքով իննսունի՝ ասبعین և յոթանասունի՝ ասبعین միջև նախընտրելի է յոթանասունը՝ ասبعین քանի որ عین...-ից վերևում դրված է «բա»-ի կետիկը, չնայած որ պետք է դրված է լիներ «բա»-ի տակ, սակայն, հավանաբար, ներքևում տեղ չլինելու պատճառով դրվել է վերևում:

Այսպիսով, մենք հակված ենք արձանագրությունը թվագրելու 1175-1183 թվականների միջև ընկած ժամանակահատվածով:

Բջնին Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգի Վարաժնունիք գավառի կարևոր հենակետերից էր: Այն բազմիցս ենթարկվել է մուսուլմանական ուժերի հարձակումներին և հանդիսացել ռազմական գործողությունների թատերաբեմ: Այսպես, օրինակ, այդ բերդաքաղաքի մոտ՝ Հրազդան գետի ափին, Բագրատունի Գագիկ Բ թագավորի օրոք (1041-1045 թթ.) Վասակ Պահլավունու որդի Գրիգորի գլխավորությամբ հայոց զորքը հաղթում է Իրանի ներխուժած մուսուլմանական հրոսակներին⁶:

1072 թ. Բջնին անցավ սելջուկ թուրքերի տիրապետության տակ, սակայն 1201 թ. հայ-վրացական զորքերը ա-

⁶ **Մատթեոս Ուռեայեցի**, Ժամանակագրություն, Աշխարհաբար թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Հրաչ Բարթիկյանի, Երևան, 1991, էջ 96-97: **Տեր-Ղևոնդյան Ա.**, Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, Երևան, 1965, էջ 211:

զատագրեցին բերդաքաղաքը, ինչի շնորհիվ այն անցավ Ջաքարյաններին: Հայտնաբերված արձանագրությունը Բջնիում XII դարում մուսուլմանական իշխանությունների կողմից տարածքի գրավման և նրանց ներկայության վկայությունն է:

Ինչ վերաբերում է իսֆահսալար Մուհամմադ/Մուհամմադ Թուսիին, ապա նա հավանաբար եղել է Բջնիի բերդաքաղաքի մուսուլմանական կայազորի կառավարիչը, ում հրահանգով հենց քանդակվել է այս արձանագրությունը: Չնայած այն հանգամանքին, որ արձանագրություն պարունակող քարը, ըստ Հ. Հակոբյանի նախնական տվյալի, հայտնաբերվել է միջնաբերդի ջրհորի կամ ջրատար մի փոսի մեջ, այն պետք է դրված լիներ միջնաբերդի կամ բերդի պատերի մեջ: Քարը հետագայում տեղափոխվել է, ջարդվել երկու կողմերից և օգտագործվել շինարարական նպատակներով:

Բջնիի արձանագրությունը Հայաստանի Հանրապետության տարածքում հայտնաբերված արաբատառ միջնադարյան ոչ տապանագրային բովանդակությամբ նմուշներից է: Այն, որ քարը տապանաքար չէ, վկայում են մուսուլմանական գերեզմանային կոթողների վրա՝ հանգուցյալի անունից անմիջապես առաջ դրվող՝ *المرحوم المغفر* «ներված, թողություն ստացած» արտահայտությունների բացակայությունը, քանդակված գրերի չափազանց մեծ լինելը գերեզմանային կոթողի համար, ինչպես նաև գրերի ուղղահայաց դասավորությունը քարի նկատմամբ: Արաբատառ վիմագրերը մեր երկրում մուսուլմանական պետությունների երկարատև տիրապետության հետքերից են, որոնց, սակայն, ճնշող մեծամասնությունը ուշմիջնադարյան տապանաքարեր են:

Որպես շինարարական բնույթի վիմագիր՝ կարող ենք նշել Արագածոտնի Ներքին Թալինի/Դաշտադեմի միջնաբերդի պատին արված Շադդադյանների արձանագրությունը⁷, որը թվագրվում է հիջրայի 570 կամ 1174 թվականով, մոտավորապես նույն ժամանակաշրջանով, ինչ Բջնիի արձանագրությունը:

Բջնիի նորահայտ արաբատառ արձանագրությունը վկայում է XII դարում Բջնի բնակավայրի կարևորության մասին: Այն տեղեկություն է հաղորդում, որ XII դարի վերջին տասնամյակներում Բջնի բերդաքաղաքը հենակետ էր այնտեղ հաստատված մուսուլմանական ամիրաների համար:

⁷ **Хачатрян А.А.**, Нижнеталинская арабская надпись 570/1174 года, ИФЖ, № 4, 1979, стр. 188-198; **Նույնի**, Корпус арабских надписей Армении VIII-XVI вв, Выпуск I, Ереван, 1987, стр. 46.

THE NEWLY DISCOVERED PERSIAN INSCRIPTION OF THE XII CENTURY IN THE FORTRESS OF BJNI

Keywords: Bjni, Persian, inscription, Nerkin Talin/Dashtadem, Hayk Hakobyan, Isfahsalar, Muhammad Tusi, Armenia, Iran, 1175-1183.

In 2007 during its excavations within the citadel of Bjni fortress the expedition of the Institute of Archaeology and Ethnology of the National Academy of Sciences of Armenia discovered a stone with an inscription in Arabic characters.

We have read this Persian inscription in five lines sculpted on a stone fragment showing missing parts from all sides. The first line is damaged and is unreadable, the second line mentions the name of some Isfahsalar Muhammad/Mohammad Tusi [اسفه] سلار محمد طوسي... The third line is also unclear, except for the guessable word 'Islam'. The fourth line reads 'May the God bless all' in Persian. The fifth line communicates the date, which is ... [ئه] و خمس ما... The date is incomplete, however it is definitely the 500th year of Hijra or the XII century AD. To define the decade we need to offer numbers ending with ..عین. These are forty اربعین seventy سبعین or ninety تسعين .

From these figures we prefer seventy سبعین because of a few considerations: if it is forty اربعین horizontal line of alif would be visible even if it is damaged; there is a dot over ..عین... even though 'ba's dot has been put over and not under the letter. سبعین or ninety also has no dots. So by choosing seventy, we can date the inscription to the period of 1175-1183. We can't offer a more precise date as the first number before seventy is lost.

We also believe that this inscription is not an epitaph as there are no Islamic formulas for the deceased put right before the name; also the sculpted characters are too big for a gravestone and in addition they are positioned perpendicularly to the stone unlike Armenia's Muslim gravestones. Therefore, this must be a fragment of an inscription commemorating some construction or maybe a repair or strengthening of the Bjni fortress or citadel executed by the order of Isfahsalar Muhammad Tusi.

Unfortunately the inscription does not communicate the dynasty to which it belongs. However, there is another Arabic inscription of 1174 by Shaddadids carved on a citadel of Nerkin Talin/Dashtadem (Aragatsotn region of Armenia).

The newly discovered Persian inscription is evidence that Muslim military had some presence during the last decades of the XII century in the Armenian fortress of Bjni.